

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 8

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

O'ZBEK MATNIDA MAZMUNYI YAXLITLIK VA GRAMMATIK BOG'LANISHNI TA'MINLOVCHI VOSITALAR

Rasulov Rahmatulloh Ahmadjonovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, magistrant.

e-mail: rasulovrahmatulloh793@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9879-846X>

Annotatsiya.

Maqolada o'zbek tilidagi ilmiy, badiiy va ma'rifiy mikromatnlarning mazmuniy yaxlitligi hamda grammatik bog'lanishini yuzaga keltiruvchi vositalar strukturaviy-funksional jihatdan tahlil qilindi. Leksik takror, tayanch so'zlar tizimi, olmoshli ishora, sinonimik va antonimik munosabat, bog'lovchi birliklar, sintaktik parallelizm, gaplar ketma-ketligi va xatboshi kabi vositalarning matn qurilishidagi vazifalari aniqlandi. Zaruriy takror bilan uslubiy ortiqchalik, semantik izchillik bilan formal bog'lanish o'rtasidagi farqlar asoslandi.

Kalit so'zlar: matn, matn lingvistikasi, mazmuniy yaxlitlik, grammatik bog'lanish, kogeziya, koherentlik, leksik takror, olmoshli ishora, bog'lovchi, sintaktik parallelizm, xatboshi.

СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ СМЫСЛОВОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ И ГРАММАТИЧЕСКОЙ СВЯЗНОСТИ В УЗБЕКСКОМ ТЕКСТЕ

Расулов Рахматуллох Ахмаджонович

Деновский институт предпринимательства и педагогики, магистрант.

Аннотация.

В статье структурно-функционально анализируются средства формирования смысловой целостности и грамматической связности научных, художественных и просветительских микротекстов на узбекском языке. Определены функции лексического повтора, системы ключевых слов, местоименной референции, синонимических и антонимических отношений, союзных средств, синтаксического параллелизма, последовательности предложений и абзаца. Обоснованы различия между необходимым повтором и стилистической избыточностью, а также между смысловой последовательностью и формальной связью.

Ключевые слова: текст, лингвистика текста, смысловая целостность, грамматическая связность, когезия, когерентность, лексический повтор, местоименная референция, союз, синтаксический параллелизм, абзац.

MEANS OF ENSURING SEMANTIC INTEGRITY AND GRAMMATICAL COHESION IN UZBEK TEXTS

Rasulov Rahmatulloh Ahmadjonovich

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, Master's Student.

Abstract.

The article provides a structural-functional analysis of the devices that create semantic integrity and grammatical cohesion in Uzbek scientific, literary, and educational microtexts. It identifies the textual functions of lexical repetition, key-word networks, pronominal reference, synonymic and antonymic relations, conjunctions, syntactic parallelism, sentence sequencing, and paragraphing. The study distinguishes necessary recurrence from stylistic redundancy and semantic coherence from formal cohesion.

Keywords: text, text linguistics, semantic integrity, grammatical cohesion, cohesion, coherence, lexical repetition, pronominal reference, conjunction, syntactic parallelism, paragraph.

Kirish. Til birliklari alohida holatda muayyan leksik yoki grammatik ma'noni ifodalasa-da, ularning to'liq kommunikativ imkoniyati matn tarkibida namoyon bo'ladi. So'zning kontekstual ma'nosi, olmoshning qaysi birlikka ishora qilishi, bog'lovchining qanday mantiqiy munosabat hosil qilishi yoki gap tartibining axborot rivojiga ta'siri faqat gaplararo aloqada aniq ko'rinadi. Shu jihatdan matn tilning oddiy yirik birligi emas, balki mazmun, grammatik qurilish va kommunikativ maqsad birlashadigan murakkab nutqiy tuzilma hisoblanadi.

Matnning mavjudligi gaplarning mexanik ketma-ketligi bilan belgilanmaydi. Yonma-yon joylashgan jumlarlar bitta mavzu atrofida birlashmasa, oldingi va keyingi fikrlar o'rtasida sabab, izoh, qarama-qarshilik, davomiylik yoki umumlashtirish munosabati yuzaga kelmasa, ular yaxlit matn hosil qilmaydi. Demak, matnning birinchi belgisi mazmuniy yaxlitlik, ikkinchi belgisi esa shu yaxlitlikni lisoniy shaklda namoyon qiladigan bog'lanish vositalaridir. Mazmuniy yaxlitlik

fikrning umumiy yo'nalishini, grammatik bog'lanish esa gap va qismlar orasidagi formal munosabatlarni ta'minlaydi.

Rasulov Rahmatulloh Ahmadjonovichning magistrlik dissertatsiyasida matn nutqiy hodisa sifatida ikki yoki undan ortiq gapning mazmunan birikishi, tuzilishiga ko'ra gap, murakkab sintaktik butunlik, xatboshi, bo'lim, qism va bob kabi birliklardan tashkil topishi qayd etilgan [1; 32-b.]. Dissertatsiyada keltirilgan ilmiy, badiiy va ma'rifiy matn namunalari matnning ichki bog'lanish mexanizmlarini lingvistik nuqtayi nazardan kuzatish uchun muhim material beradi. Mazkur maqolada ana shu material pedagogik vazifadan ajratilib, matn lingvistikasining mazmuniy yaxlitlik va grammatik bog'lanish muammolari doirasida tahlil qilinadi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek matnida mazmuniy izchillikni saqlovchi hamda gaplararo grammatik aloqani yuzaga keltiruvchi asosiy vositalarni aniqlash, ularning o'zaro munosabatini tizimlashtirishdan iborat. Ilmiy yangilik leksik takrorni faqat uslubiy nuqson sifatida emas, mavzu davomiyligini saqlovchi vosita sifatida baholash; olmoshli ishora, bog'lovchi birlik, sintaktik parallelizm va xatboshining matn qurilishidagi vazifalarini ikki darajali - semantik va formal - model asosida izohlashda ko'rinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya.

Matn masalasi tilshunoslikning grammatika, semasiologiya, stilistika va nutq madaniyati kabi sohalar bilan uzviy bog'liq. Dissertatsiyada V.V. Odinsoning matn stilistikasi, I.R. Galperinning matn lingvistik tahlil obyekti sifatida talqin etishi, V.P. Belyaninning badiiy matnning psixolingvistik jihatlariga doir qarashlari, N.M. Shanskiy, B. O'rinboyev, J. Lapasov, E. Qilichev va N. Turniyozovlarning matn tahliliga oid ishlari qayd etilgan [1; 20-21-b.; 9]. Ushbu tadqiqotlar matnni alohida gaplarning yig'indisi emas, balki kommunikativ, strukturaviy va semantik belgilar birligidan tashkil topgan tizim sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi [10].

H. Ne'matov va hammualiflar matn yaratish jarayonida til birliklarining mazmuniy va uslubiy tanlovini muhim deb hisoblaydilar [2; 3-4-b.]. M. Sobirova matn kontekstida so'z ma'nosi, ma'nodosh, uyadosh va zid ma'noli birliklar, iboralar hamda tasviriy ifodalarning o'zaro aloqasini lug'aviy tizim sifatida yoritadi [3]. X. G'ulomov matn tarkibidagi gaplarni bog'lashda takror, olmosh, bog'lovchi va sintaktik qurilmalarning roliga e'tibor qaratadi [4; 25-27-b.]. B. To'xliyev, M. Shamsiyeva va T. Ziyodova til sathlarini o'zaro aloqadorlikda o'rganish, til va nutqni farqlash hamda grammatik vositalarning nutqiy vazifasini ochishni ta'kidlaydilar [5; 24-50-b.; 6; 7; 8].

Mazkur maqolada tavsifiy, strukturaviy-funksional, kontekstual va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida dissertatsiyada keltirilgan ilmiy mikromatn, badiiy va ma'rifiy parchalar, yordamchi so'zlar ishtirokidagi gaplar hamda tahrir talab qiladigan matn namunalari olindi [1; 38-60-b.]. Har bir vosita uch mezon asosida baholandi: birinchidan, u matn mavzusining davomiyligiga qanday xizmat qilishi; ikkinchidan, gaplar orasida qaysi semantik munosabatni ifodalashi; uchinchidan, vosita olib tashlanganda yoki almashtirilganda matn yaxlitligida qanday o'zgarish yuz berishi.

Tahlilda "mazmuniy yaxlitlik" matnning yagona mavzu va kommunikativ maqsad atrofida tashkil topishi, "grammatik bog'lanish" esa bu birlikning takror, olmosh, bog'lovchi, so'z tartibi, zamon-shaxs muvofiqligi, sintaktik parallelizm va boshqa formal ko'rsatkichlar orqali ifodalanishi ma'nosida qo'llandi. Xalqaro terminologiyadagi kogerentlik mazmuniy-mantiqiy bir butunlikka, kogeziya esa matn qismlarining lisoniy vositalar yordamida bog'lanishiga yaqin tushuncha sifatida talqin qilindi.

Matn texnik va imloviy tahrirlashda sun'iy intellekt vositasidan yordamchi usul sifatida foydalanildi. Tahlil materialini tanlash, manbalardagi sahifa ko'rsatkichlarini tekshirish, lingvistik mezonlarni belgilash va ilmiy xulosalarni shakllantirish muallif nazoratida bajarildi.

Muhokama.

Matn yaxlitligining asosiy sharti mavzu birligidir. Mavzu birligi matnda aynan bir so'zning doimiy takrorlanishi bilangina yuzaga kelmaydi; u tayanch tushuncha atrofida birlashgan leksik birliklar, olmoshli ishoralar, sinonimik almashtirishlar va semantik jihatdan yaqin nomlar tizimi orqali shakllanadi. Biroq qisqa ilmiy matnda terminning takrorlanishi ko'pincha zaruriydir. Chunki terminologik aniqlik badiiy rang-baranglikdan ustun turadi va bir tushunchaning boshqa nom bilan almashtirilishi ma'no noaniqligini keltirib chiqarishi mumkin.

Dissertatsiyada keltirilgan quyidagi mikromatn bu holatni yaqqol ko'rsatadi: "Biror geometrik figuraning xossasi haqidagi tasdiqning to'g'riligi mulohaza yuritish bilan o'rganiladi. Bu mulohaza isbot deb ataladi. Isbotlanayotgan tasdiqning o'zi esa teorema deyiladi" [1; 38-39-b.]. Uch gapli parchada "tasdiq", "mulohaza", "isbot" birliklari bir-birini ketma-ket aniqlaydi. Birinchi gapda umumiy jarayon bayon qilinadi, ikkinchi gap "bu" olmoshi orqali oldingi gapdagi "mulohaza yuritish" mazmuniga qaytadi, uchinchi gap esa "isbotlanayotgan tasdiq" birikmasi orqali dastlabki tayanch tushunchani qayta faollashtiradi.

Mazkur mikromatnning mazmuniy harakati "tasdiq → mulohaza → isbot → teorema" zanjiri asosida kechadi. Har bir yangi gap oldingi gapdagi ma'lumotning bir qismini tema sifatida qabul qilib, unga yangi rema qo'shadi. Shuning uchun takrorlangan birliklar ortiqcha emas, balki tematik progressiyani boshqaruvchi vosita hisoblanadi. "Tasdiq" so'zi birinchi va uchinchi gaplarda qo'llanib, matnning boshlanishi bilan yakunini bog'laydi; "mulohaza" ikkinchi gapda aniqlanib, "isbot" terminiga o'tish ko'prigini hosil qiladi. Bu misol leksik takror matnda nafaqat nominativ, balki kompozitsion vazifa ham bajarishini ko'rsatadi.

Leksik takrorning matnni bog'lovchi xususiyati badiiy va ma'rifiy parchalarda ham kuzatiladi. "Yaxshilik" leksemasining ketma-ket gaplarda takrorlanishi muayyan axloqiy tushunchani markazlashtiradi; "yaxshi - yomon", "chin - yolg'on" kabi qarama-qarshi birliklar esa matnning semantik maydonini antonimik qutblar asosida tashkil etadi [1; 54-56-b.]. Bunday qarama-qarshilik faqat alohida so'zlar ma'nosi bilan cheklanmaydi. U butun matnning baholash mezonini belgilab, bir qator hukmlarni yagona konseptual qarama-qarshilik atrofida birlashtiradi.

Takrorning zaruriy va ortiqcha ko'rinishlarini farqlash muhimdir. Zaruriy takror tayanch tushunchani saqlaydi,

terminologik aniqlikni ta'minlaydi yoki matn ritmini maqsadli ravishda kuchaytiradi. Ortiqcha takror esa yangi ma'lumot bermaydi, gaplar orasidagi munosabatni aniqlashtirmaydi va uslubiy og'irlik hosil qiladi. Masalan, bir xatboshida "men", "ta'til", "dam oldim" kabi birliklarning har gapda bir xil shaklda takrorlanishi mavzu birligini ta'minlashdan ko'ra ifodaning bir xilligini kuchaytiradi. Bunday holatda olmoshni tushirish, sinonimik yoki kontekstual almashtirish, gaplarni birlashtirish va so'z tartibini o'zgartirish matnni ixchamlashtiradi.

Olmoshli ishora matn kogeziyasining eng faol grammatik vositalaridan biridir. Yuqoridagi ilmiy mikromatnda "bu" ko'rsatish olmoshi oldingi jumladagi murakkab mazmunni bir birlik sifatida jamlab, keyingi hukmning temasiga aylantiradi. Olmosh takrorni kamaytiradi, biroq uning referenti matnda aniq bo'lishi kerak. Referent uzoqlashsa yoki bir necha ehtimoliy birlik mavjud bo'lsa, olmosh noaniqlik tug'diradi. Shuning uchun olmoshli bog'lanishning samaradorligi faqat grammatik to'g'rilikka emas, referensiyani ravshanligiga ham bog'liq.

O'zbek tilida ega ko'pincha kesimning shaxs-son shakli orqali anglashilgani sababli nol takror yoki ellipsis ham matn bog'lanishiga xizmat qiladi. Bir necha ketma-ket gapda ayni subyekt haqida so'z yuritilganda egani har safar qaytarish shart emas. Kesimlarning shaxs-son muvofiqligi hamda umumiy kontekst subyekt davomiyligini saqlaydi. Biroq subyekt almashgan nuqtada ot yoki olmoshning qayta ifodalanishi zarur; aks holda mazmuniy chegaralar xiralashadi. Demak, matnda tushirilgan birlik ham aniq grammatik va semantik tayanchga ega bo'lishi lozim.

Bog'lovchi va ko'makchi vositalar gaplar o'rtasidagi mantiqiy munosabatni ochiq ifodalaydi. Dissertatsiyada "Bilim aslida bitmas-tuganmas boylikka o'xshaydi, shuning uchun boshqa boyliklardan farq qiladi" shaklidagi misol sabab-natija aloqasini ko'rsatish uchun keltirilgan [1; 60-b.]. "Shuning uchun" birikmasi ikkinchi hukmni birinchi hukmning natijasi sifatida talqin qilishga yo'naltiradi. Agar bog'lovchi olib tashlansa, ikki qism orasidagi semantik aloqa kontekst orqali anglashilishi mumkin, ammo munosabatning aynan sabab-natija ekanligi formal jihatdan kuchsizlanadi.

"Va", "ham", "ammo", "lekin", "shuning uchun", "demak" kabi birliklarning matndagi vazifasi uyushiq bo'laklarni bog'lashdan kengroqdir. Ular qo'shish, ziddlik, chegaralash, natija, xulosa va izoh munosabatlarini ifodalab, gaplarning qanday o'qilishi va talqin qilinishini boshqaradi. "Ammo" yoki "lekin"dan keyingi gap oldingi hukmni inkor qilmasligi, balki uning amal qilish doirasini cheklashi mumkin; "demak" esa avvalgi fikrlarning oddiy davomi emas, ulardan chiqarilgan umumiy xulosani bildiradi. Shu bois bog'lovchining tanlovi matn mantiqining tanlovidir.

Sintaktik parallelizm badiiy va didaktik matnlarda mazmuniy uyg'unlik bilan birga ritmik yaxlitlik hosil qiladi. Bir xil sintaktik qolipning takrorlanishi o'xshash hukmlarni tenglashtiradi yoki qarama-qarshi mazmunni kuchaytiradi. "Yaxshilik qila olmasang — yomonlik ham qilma", "Yaxshilik qilishni bilmasang — yaxshilarga qo'shil" kabi gaplarda shart shakli va buyruq maylining parallel qo'llanishi nasihat mazmunini tizimlashtiradi [1; 55-b.]. Leksik tarkib almashsa-da, sintaktik modelning saqlanishi matnning ichki ritmini va semantik qatorini birlashtiradi.

Gaplarning tartibi ham matnning grammatik-semantik tuzilishiga kiradi. Yuqoridagi "tasdiq — mulohaza — isbot — teorema" mikromatnda gaplar o'rnini almashtirish mumkin emas, chunki har bir termin oldingi hukm asosida izohlanadi. Avval "teorema" ta'rifi, keyin "isbot" tushunchasi berilsa, axborotning tabiiy rivoji buziladi. Demak, matn izchilligi faqat bog'lovchi vositalar mavjudligi bilan emas, axborot birliklarining mantiqiy ketma-ketligi bilan ham belgilanadi.

Xatboshi matnning grafik belgisi bo'lish bilan birga, mazmuniy-kompozitsion birlikdir. U odatda bitta mikromavzuni ajratadi, fikr rivojining yangi bosqichini ko'rsatadi yoki kommunikativ nuqtayi nazarni o'zgartiradi. Dissertatsiyada matnning gap, murakkab sintaktik butunlik, xatboshi, bo'lim va qism kabi birliklardan tuzilishi ta'kidlanadi [1; 32-b.]. Xatboshining o'rinsiz bo'linishi o'zaro aloqador gaplarni ajratib yuboradi; aksincha, bir necha mustaqil mikromavzuning bitta xatboshida berilishi matnni og'irlashtiradi.

Badiiy, publitsistik, ilmiy va rasmiy matnlarda bog'lanish vositalarining nisbatlari bir xil emas. Ilmiy matnda terminologik takror, mantiqiy bog'lovchilar, sabab-natija va ta'rif konstruksiyalari ustun turadi. Badiiy matnda sinonimik almashtirish, metaforik nomlash, olmoshli ishora, ellipsis va sintaktik parallelizm faol qo'llanadi. Publitsistik matn aniqlik bilan ta'sirchanlikni birlashtirganligi sababli tayanch so'z takrori, baholovchi leksika va xulosalovchi bog'lovchilardan foydalanadi. Rasmiy matnda esa referensiyani aniqligi, terminlarning barqarorligi va standart sintaktik qoliplar muhimdir [1; 32–33, 45-b.].

Uslublararo farq bir vositaning turli matnda turlicha qiymat kasb etishiga olib keladi. Ilmiy matnda terminning qayta qo'llanishi aniqlikni ta'minlasa, badiiy matnda bir xil so'zning izohsiz takrori ifodaviy kambag'allik sifatida baholanishi mumkin. Badiiy matndagi sinonimik almashuv tasvirni boyitadi, ammo rasmiy hujjatda bir obyektga turli nomlar bilan atash huquqiy yoki mazmuniy noaniqlik tug'dirishi ehtimoli bor. Demak, matn bog'lanish vositasining me'yoriyligi uning o'zi bilan emas, funksional uslub va kommunikativ maqsad bilan belgilanadi.

Leksik-semantik bog'lanish sinonim, antonim, uyadosh so'z, ibora va tasviriy ifodalar orqali ham yuzaga keladi. Sinonimlar bir referentni turli mazmuniy yoki ekspressiv qirralarda nomlab, takrorning bir xilligini kamaytiradi. Antonimlar matnni qarama-qarshi semantik qutblar asosida quradi. Uyadosh birliklar umumiy tushuncha maydonini hosil qiladi. Ibora esa bitta vaziyatni obrazli va ixcham ifodalab, matnning emotsional-uslubiy birligini kuchaytiradi. Dissertatsiyada "mum tishlamoq", "og'ziga talqon solmoq", "lom-mim demadi", "dami chiqmadi" kabi birliklarning yaqin mazmun ifodalashi qayd etiladi [1; 31-b.].

Mazkur frazeologik qator mutlaq sukut holatini turli obrazlar orqali ifodalaydi. Ularning denotativ yaqinligi matnda almashtirish imkonini bersa-da, uslubiy bo'yoqlari aynan bir xil emas. "Mum tishlamoq" va "og'ziga talqon solmoq" obrazli hamda so'zlashuvga yaqin; "lom-mim demadi" holatning mutlaqligini kuchliroq bildiradi; "dami chiqmadi" esa kontekstga ko'ra sukut yoki qo'rquv ma'nosini anglatishi mumkin. Shuning uchun sinonimik birlik tanlovi matnning emotsional ohangi va muallif munosabatini belgilaydi.

Matnni tahrirlash bog'lanish vositalarining haqiqiy funksiyasini aniqlashda samarali diagnostik usuldir. Biror takrorni olib tashlash, olmoshni ot bilan almashtirish, bog'lovchini o'zgartirish yoki gaplar tartibini qayta tuzish natijasida

mazmun qanchalik o'zgarishi kuzatiladi. Agar vosita olib tashlanganda referent noaniqlashsa, sabab-natija munosabati yo'qolsa yoki mikromavzu uzilsa, u strukturaviy jihatdan zarurdir. Agar matn yanada ixcham va ravon bo'lsa, oldingi birlik uslubiy ortiqchalik bo'lgan.

Tahrir jarayonida faqat grammatik xato emas, matn darajasidagi nuqsonlar ham aniqlanadi: tayanch tushunchaning izohsiz almashishi, olmosh referentining noaniqligi, bog'lovchining semantik munosabatga mos kelmasligi, gaplarning mantiqiy tartibi buzilishi, xatboshining noto'g'ri ajratilishi va uslubiy birxillikning yo'qolishi. Bunday nuqsonlar alohida gaplar grammatik jihatdan to'g'ri bo'lgan holatda ham uchrashi mumkin. Shu sababli matn tahlili gap tahlilining oddiy kengaytirilgan ko'rinishi emas, o'z mezonlariga ega mustaqil lingvistik bosqichdir.

Matn yaxlitligi ikki darajali tizim sifatida namoyon bo'ladi. Yuqori darajada mavzu, asosiy g'oya, mikromavzular va kommunikativ maqsad birligi turadi. Quyi darajada esa leksik takror, sinonimik almashtirish, olmoshli ishora, bog'lovchi vosita, zamon-shaxs muvofiqligi, sintaktik parallelizm, gap tartibi va xatboshi kabi lisoniy mexanizmlar faoliyat ko'rsatadi. Quyi vositalar yuqori mazmuniy tuzilishga xizmat qilgandagina haqiqiy matn bog'lanishi yuzaga keladi.

1-jadval. O'zbek matnida yaxlitlik va bog'lanishni ta'minlovchi asosiy vositalar

Vosita	Asosiy ko'rinishi	Matndagi funksiyasi	Me'yoriy shart
Leksik takror	Tayanch so'z va terminning qayta qo'llanishi	Mavzu davomiyligi, terminologik aniqlik, kompozitsion halqa	Yangi axborotga xizmat qilishi; mexanik ortiqchilikka aylanmasligi
Olmoshli ishora	Bu, shu, u, ular; nol ega	Oldingi birlikka qaytish, takrori ixchamlashtirish, tema davomiyligi	Referent aniq va o'quvchiga yaqin bo'lishi
Bog'lovchi birlik	Va, ammo, lekin, shuning uchun, demak	Qo'shish, ziddlik, sabab-natija, xulosa va izoh munosabatlari	Tanlangan birlik real semantik munosabatga mos kelishi
Leksik-semantik aloqa	Sinonim, antonim, uyadosh so'z, ibora	Semantik maydon, baholash qutbi, ekspressiv birxillik	Uslub va kommunikativ maqsadga mos tanlanishi
Sintaktik parallelizm	Bir xil konstruksiya va modal shakl	Ritmik-kompozitsion birlik, hukmlarni tenglashtirish yoki qarama-qarshi qo'yish	Monotoniyaning kuchaytirmasligi, leksik yangilanish bilan uyg'unlashishi
Gap tartibi va xatboshi	Tema-rematik ketma-ketlik, mikromavzu chegarasi	Axborot rivoji, qismlar ierarxiyasi va kompozitsion tuzilish	Sabab, izoh va xulosa tartibining mantiqan asoslangan bo'lishi

Manba: Tadqiqotda keltirilgan matn namunalarini va ilmiy-metodik adabiyotlar tahlili asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Natijalar.

Tahlil o'zbek matnida mazmuniy yaxlitlik va grammatik bog'lanish bir-birini to'ldiruvchi, ammo aynan bir hodisa bo'lmagan ikki daraja ekanini ko'rsatdi. Matn bitta mavzu va kommunikativ maqsadga ega bo'lishi mumkin, biroq gaplar orasidagi formal aloqalar yetarli ifodalanmasa, qabul jarayoni qiyinlashadi. Aksincha, ko'plab bog'lovchilar va olmoshlar mavjud bo'lsa-da, gaplar turli mavzularga oid bo'lsa, formal kogeziya mazmuniy kogerentlikni yuzaga keltira olmaydi. Ilmiy mikromatn tahlili leksik takrorning zaruriy funksiyasini ochdi. "Tasdiq", "mulohaza", "isbot", "teorema" birliklari terminologik zanjir hosil qilib, yangi tushunchaning oldingi tushuncha asosida izohlanishini ta'minlaydi. "Bu" olmoshi esa butun oldingi mazmunni ixcham tarzda keyingi gapga ko'chiradi. Shunday qilib, termin takrori va olmoshli ishora bir-biriga qarama-qarshi emas; biri referentni aniq saqlaydi, ikkinchisi matnni ixchamlashtiradi. Bog'lovchi vositalar gaplar orasidagi mantiqiy munosabatni kategoriyalashtirishi aniqlandi. "Shuning uchun" natijani, "ammo" zid yoki cheklov munosabatini, "demak" xulosani, "va" qo'shishni ifodalaydi. Ularning almashtirilishi faqat uslubiy o'zgarish emas, matn mantiqining o'zgarishidir. Shu sababli bog'lovchini tanlash gap tuzish masalasi bilan cheklanmay, matnning semantik arxitekturasiga daxldor bo'ladi. Badiiy va ma'rifiy parchalar tahlili antonimik qator, frazeologik sinonimiya va sintaktik parallelizmning matnning baholovchi hamda ritmik birligini shakllantirishini ko'rsatdi. "Yaxshi — yomon", "chin — yolg'on" kabi qarama-qarshiliklar hukmlarning umumiy aksiologik markazini belgilaydi. Takrorlanuvchi shart-buyruq konstruksiyalari esa nasihat mazmunini tizimlashtirib, ketma-ket gaplarni yagona modal maydonga birlashtiradi. Matn tahriri vositalarning funksional qiymatini ajratish imkonini berdi. Zaruriy birlik olib tashlansa, referensiya, mantiqiy munosabat yoki tema davomiyligi buziladi; ortiqcha birlik olib tashlanganda esa matn ixcham va ravonlashadi. Shu mezon zaruriy takror bilan uslubiy ortiqchalikni, aniq olmoshli ishora bilan noaniq referensiyani, mantiqiy bog'lovchi bilan mexanik ulashni farqlashga xizmat qiladi.

Xulosa. O'zbek matni mazmuniy va grammatik omillarning o'zaro ta'siri asosida shakllanadigan murakkab nutqiy butunlikdir. Mavzu, asosiy g'oya va mikromavzular matnning semantik asosini yaratadi; leksik takror, olmoshli ishora, bog'lovchi, sinonimik va antonimik munosabat, sintaktik parallelizm, zamon-shaxs izchilligi, gap tartibi hamda xatboshi esa ana shu asosni lisoniy jihatdan namoyon qiladi. Leksik takrori mutlaq ravishda nutqiy nuqson deb baholash to'g'ri emas. Ilmiy matnda u terminologik aniqlik va tema davomiyligini saqlaydi, badiiy matnda esa ritm, urg'u va kompozitsion halqa hosil qilishi mumkin. Takror faqat yangi semantik yoki strukturaviy vazifa bajarmaganda ortiqchilikka aylanadi. Olmoshli

ishora takrorini ixchamlashtiradi, ammo uning referenti aniq bo'lishi shart. Bog'lovchi birliklar, sintaktik parallelizm va gaplarning mantiqiy tartibi matn qismlarining qanday munosabatda ekanini belgilaydi. Uslubiy me'yor esa bir vositaning qiymatini o'zgartiradi: ilmiy matnda zarur bo'lgan termin takrori badiiy matnda birxillik tug'dirishi, badiiy matndagi obrazli almashtirish rasmiy matnda noaniqlik keltirib chiqarishi mumkin. Shu bois matn bog'lanishini baholashda funksional uslub va kommunikativ maqsad asosiy mezon bo'lishi lozim. Tadqiqotda jamlangan matn namunalari soflingvistik yondashuvda qayta tahlil qilinganda, ular o'zbek matnining kogeziya va kogerentlik mexanizmlarini ko'rsatadigan empirik material vazifasini bajaradi. Mazkur yondashuv kelgusida badiiy, ilmiy, publitsistik va rasmiy matnlarning bog'lanish vositalarini korpus asosida qiyoslash, vositalarning chastotasi va uslubiy xususiyatlarini alohida o'rganish uchun nazariy asos bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rasulov R. A. O'zbek tili darslarida matnni tushunishning o'ziga xos jihatlari: magistrlik dissertatsiyasi. – Denov, 2026. – 73 b.
2. Ne'matov H. va boshq. Ijodiy matn ustida ishlash. – Toshkent, 1997. – B. 3–4.
3. Sobirova M. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchi so'z boyligini oshirish. – Toshkent, 2008. – 136 b.
4. G'ulomov X. O'quvchilarning matn ustida ishlashi // Til va adabiyot ta'limi. – Toshkent, 1994. – № 2–3. – B. 25–27.
5. To'xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006. – 192 b.
6. Ona tili o'qitish metodikasi / K. Qosimova, S. Matchonov, X. G'ulomova, Sh. Yo'ldosheva, Sh. Sariyev. – Toshkent: Noshir, 2009. – 352 b.
7. G'ulomov A. Ona tili o'qitish prinsiplari va metodlari. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 90 b.
8. G'ulomov A., Qobilova B. Nutq o'stirish mashg'ulotlari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 160 b.
9. Turniyozov N. Q. Matn lingvistikasi: ma'ruzalar matni. – Samarqand: SamDChTI nashri, 2004. – 86 b.
10. Yo'ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent: Fan, 2007. – 123 b.